بسم الله الرحمن الرحیم

سرشناسه:	عرب‌صالحی، محمد؛ ۱۳٦۰ ـ
عنوان و نام پدیدآور:	مدیریت افکار عمومی در عصر عباسیان از ابتدا تا غیبت امام زمان‌ﷺ، محمد عرب‌صالحی؛ نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی.
مشخصات نشر:	قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری:	۲۲٤ ص.
شابک:	978-600-441-307-7
فروست:	مجموعه تاریخ و تمدن اسلامی؛ ۷٤
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیپا
موضوع:	افکار عمومی ـ کشورهای اسلامی ـ تاریخ ـ ۲۶۰ ـ ۱۳۲ ق. Public opinion - Islamic countries - History - 750 - 874
موضوع:	عباسیان ـ تاریخ Abbasids-- History
موضوع:	کشورهای اسلامی ـ سیاست و حکومت ـ ۲۶۰ ـ ۱۳۲ ق. Islamic Empire - Politics and government - 750 - 874
موضوع:	کشورهای اسلامی ـ تاریخ ـ ۲۶۰ ـ ۱۳۲ ق. Islamic Empire - History - 750 - 874
شناسه افزوده:	نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها
شناسه افزوده:	دانشگاه معارف اسلامی، معاونت پژوهشی
شناسه افزوده:	نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف
رده‌بندی کنگره:	HN ٦٧٠/٢
رده‌بندی دیویی:	۳۰۳/۳۸۰۹۵۵
شماره کتاب‌شناسی ملی:	۷۴۲۵۰۲۵

استاد محترم و دانشجوی عزیز

خواهشمند است با ارائه دیدگاه‌های خود ما را در رفع نواقص و ارتقای کتاب یاری بخشید.

شماره تلفن گروه «تاریخ و تمدن اسلامی»: ۳۲۱۱۰۲۳٤ ـ ۰۲۵

پست الکترونیکی: tarikh@maaref.ac.ir صندوق پستی: ٦۱۷۳ ـ ۳۷۱۵۵

مدیریت افکار عمومی در عصر عباسیان

از ابتدا تا غیبت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف

محمد عرب‌صالحی

تقدیم به ساحت نورانی مقام معظم رهبری حفظه الله تعالی؛

او که پرچم عزت و سرفرازی انقلابی است که چشمه امید مستضعفان و خار چشم مستکبران است.

مجموعه تاریخ و تمدن اسلامی

۷۴

مدیریت افکار عمومی در عصر عباسیان

از ابتدا تا غیبت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف

نویسنده: محمد عرب‌صالحی

نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها

معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی

ویراستار: امیرعباس رجبی / **بازبین‌نهایی:** سید علی حسینی

طراح گرافیک: هادی معزّی / **صفحه‌آرا:** سعید نائینی

ناشر: دفتر نشر معارف / **نوبت چاپ:** اول، ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۰۰ نسخه / **قیمت:** ۳۵/۰۰۰ تومان

شابک: ۷ _ ۳۰۷ _ ۴۴۱ _ ۶۰۰ _ ۹۷۸

کلیه حقوق محفوظ است

مراکز پخش:

مدیریت پخش دفتر نشر معارف: قم، خیابان شهدا، کوچه ۳۲، شماره ۳، تلفن و نمابر: ۳۷۷۴۰۰۰۴

■ اراک: ۳۲۲۲۹۰۳۸-۰۸۶ ■ ارومیه: ۳۲۲۵۴۶۴۱-۰۴۴ ■ اصفهان: ۳۲۳۵۱۳۴۱-۰۳۱ ■ اهواز: ۳۲۲۳۸۰۰۰-۰۶۱

■ تهران: ۸۸۹۱۱۲۱۲-۰۲۱ ■ خرم‌آباد: ۳۳۲۲۲۳۷۱-۰۶۶ ■ رشت: ۳۳۳۳۴۵۶۹-۰۱۳ ■ زنجان: ۳۳۳۶۶۴۲۵-۰۲۴

■ ایلام: ۰۹۱۰۷۷۵۵۱۸۸ ■ بجنورد: ۳۲۲۱۲۲۸۳-۰۵۸ ■ بندرعباس: ۳۳۶۱۷۵۵۷-۰۷۶ ■ بیرجند: ۳۲۲۲۴۱۷۹-۰۵۶

■ ساری: ۳۳۲۵۳۰۲۰-۰۱۱ ■ شهرکرد: ۳۲۲۴۳۲۲۲-۰۳۸ ■ شیراز: ۳۲۳۴۴۶۱۴-۰۷۱ ■ قزوین: ۳۳۲۴۰۰۷۶-۰۲۸

■ قم: ۳۷۷۳۵۴۵۱-۰۲۵ ■ کرج: ۳۴۴۳۵۲۹۰-۰۲۶ ■ کرمان: ۳۲۲۳۱۴۶۶-۰۳۴ ■ کرمانشاه: ۳۷۲۳۸۴۱۱-۰۸۳

■ گرگان: ۳۲۲۳۷۸۸۰-۰۱۷ ■ مشهد: ۳۲۲۲۰۱۱۹-۰۵۱ ■ یاسوج: ۰۹۱۰۷۷۵۵۱۸۵ ■ یزد: ۳۶۲۳۰۳۳۱-۰۳۵

نشانی الکترونیکی: E-mail: info@ketabroom.ir؛ **پایگاه اینترنتی:** www.ketabroom.ir

سخن آغازین

در گام اول آموزش و پژوهش در عرصه تاریخ اسلام، شناخت جامع و کامل از جایگاه، اهمیت و شاخصه‌های این روزگار، بسیار مهم است. گام دوم، شناخت رسالت‌های آموزشی و پژوهشی در این عرصه است.

ازجمله اهداف گروه پژوهشی تاریخ و تمدن اسلامی دانشگاه معارف اسلامی بازخوانی تاریخ اسلام با رویکردهای مختلف است. تبیین فرایند و روش‌های مدیریت افکار عمومی از سوی عباسیان نیز در این راستا مورد اهتمام قرار گرفت و براساس این انتشار کتابی با عنوان ***مدیریت افکار عمومی در عصر عباسیان*** ضرورت یافت.

اثر پیش‌رو با هدف بازنمایی ترفندهای عباسیان در عملیات روانی برای به دست گرفتن قدرت و تثبیت آن با بهره‌گیری از روش تاریخ‌نگاری سامان یافته است. نگارنده محترم سعی کرده است مدیریت «تعاملی» و «تقابلی» عباسیان را در این زمینه نشان دهد. نکته درخور یادآوری اینکه عباسیان توانستند در شرایط بحرانی و در تحولات سیاسی ـ اجتماعی و فرهنگی در بازه زمانی افول امویان در گستره وسیعی نقش‌آفرینی کنند و موجب شکل‌دهی افکار عمومی گردند. آنان نوعی استبداد اطلاعاتی از طریق گزینش و انتشار اطلاعات و اخبار برای ارایه چهره‌ای مخدوش از ائمه علیهم‌السلام به‌وجود آوردند. نباید از نظر دور داشت که جنگ روانی، امری عادی و پیش پا افتاده برای بقاء نیست، بلکه نبردی است برای تسلط بر افکار و اذهان مردم. یکی از اصول اساسی جنگ روانی «جهل مخاطب» است، زیرا مخاطب جاهل هیچ‌گاه به دنبال یافتن حقیقت نمی‌رود یا حقیقت را صرفاً از دریچه نگاهی که بر او تحمیل کرده‌اند، می‌نگرد.

نگارنده محترم در این کتاب «استفاده از بعضی شعارها و نمادها»، «احیای برخی از سنت‌های فراموش‌شده»، «جذب و استخدام نخبگان»، «تشکیل مجالس علمی» و «بذل و بخشش‌های فراوان» را از مهم‌ترین ترفندهای عباسیان در مدیریت تعاملی در افکار عمومی می‌داند. از دیدگاه وی «فشارهای اقتصادی»، «حصر و تبعید»، «زندانی‌کردن مخالفان» و «قتل و حذف فیزیکی» نیز از مهم‌ترین ترفندهای عباسیان در مدیریت تقابلی افکار عمومی بوده است.

به‌هر روی نوشتار حاضر این نوید را به مخاطبان پرسشگر خود می‌دهد که عرصه پژوهش و تحقیق در این حوزه، همچنان به همت بلند محققان امینی چشم دوخته است که در بازنمایی این روند صادقانه می‌کوشند. در اینجا، مراتب تشکر و امتنان فراوان خویش را از نویسنده محترم، حجت الاسلام ***محمد عرب‌صالحی*** ابراز می‌داریم. همچنین از جناب آقای دکتر سید سعید روحانی مدیر محترم امور پژوهش دانشگاه معارف اسلامی و همکاران آماده سازی نیز صمیمانه تشکر می‌کنیم.

امید است انتشار این اثر به شکل حاضر، گام نخست برای ارائه آثاری دیگر به شکلی کامل‌تر و انجام پژوهش‌های دیگر در این حوزه باشد. امید فروان داریم که در روزگاری نه چندان دور، سرانجام در بررسی‌های دیگر محققان ابعاد دیگر این مسئله، به شکلی روشمند و از چشم‌اندازهای گوناگون مورد مداقه قرار گیرد.

معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی

فهرست مطالب

مقدمه.....۱۳

فصل اول: کلیات و مفاهیم اساسی

(۱۵ـ ۵۲)

الف) کلیات.....۱۷

۱. بیان مسئله و قلمرو پژوهش ۱۷

۲. پرسش اصلی ۱۸

۳. پرسش‌های فرعی ۱۸

۴. فرضیه‌ها ۱۸

۵. اهداف تحقیق.....۱۹

۶. پیشینه تحقیق.....۱۹

یک. مقاله «فشارهای اقتصادی عباسیان» ۲۰

دو. مقاله «نقش نخبگان در تمدن اسلامی عصر عباسیان» ۲۱

ب) توضیح و تبیین مفاهیم اساسی.....۲۱

۱. مفهوم مدیریت و افکار عمومی ۲۱

یک. مدیریت.....۲۳

دو. افکار عمومی ۲۶

سه. تعریف مدیریت افکار عمومی ۳۱
۲. انواع افکار عمومی: توده مردم و نخبگان ۳۱
۳. عوامل مؤثر در ایجاد، تقویت، تضعیف یا تغییر افکار عمومی ۳۲
یک. پیچیدگی فرایند شکل‌گیری افکار عمومی ۳۲
دو. عوامل مؤثر در شکل‌گیری افکار عمومی ۳۳
سه. تبلیغات و افکار عمومی ۳۴
۴. تاکتیک‌های مدیریت افکار عمومی ۳۸
۵. برخی از ابزارهای متداول در مدیریت افکار عمومی ۴۱
۶. جایگاه و نقش افکار عمومی در عرصه سیاست ۴۳
یک. تفاوت حکومت‌های مردم‌سالار با مستبد در مواجهه با افکار عمومی ۴۴
دو. سیاست‌گذاری عمومی، از کارکردهای افکار عمومی ۴۵
سه. جایگاه افکار عمومی در حکومت دینی ۴۷
۷. اهداف اصلی در مدیریت افکار عمومی ۵۰
خلاصه فصل ۵۱

فصل دوم: نگاهی اجمالی به تاریخ عباسیان و شیوه‌های مدیریت افکار عمومی در آن (۵۳ ـ ۶۸)

الف) نگاهی اجمالی به تاریخ حکومت عباسی ۵۵
عصر اول عباسی: دوران نفوذ، گسترش و شکوفایی (۲۳۳ ـ ۱۳۲ ق) ۵۸
عصر دوم عباسی: دوران نفوذ عناصر ترک (۳۳۴ ـ ۲۳۲ ق) ۵۹
عصر سوم: دوران نفوذ آل‌بویه ایرانی (۴۴۷ ـ ۳۳۴ ق) ۶۱
عصر چهارم عباسی: دوران نفوذ سلجوقیان (۶۵۶ ـ ۴۴۷ ق) ۶۳
ب) شیوه‌های مدیریت افکار عمومی در عصر اول و اوایل عصر دوم عباسی ۶۴
۱. مدیریت تعاملی افکار عمومی ۶۶
۲. مدیریت تقابلی افکار عمومی ۶۷
خلاصه فصل ۶۷

فصل سوم: شیوه‌های تعاملی مدیریت افکار عمومی در عصر اول و اوایل عصر دوم عباسی (۶۹ـ۱۴۶)

مقدمه ۷۱
الف) استفاده از بعضی شعارها و نمادها ۷۱
۱. استفاده تبلیغاتی از شعار «الرضا من آل‌محمد» ۷۲
۲. رنگ سیاه، نماد دعوت عباسیان ۷۷
۳. میراث مادی پیامبر اکرم| در اختیار حاکمان عباسی ۸۰
۴. استفاده از القاب خاص ۸۱
ب) احیای برخی سنت‌های فراموش‌شده ۸۴
نمونه‌هایی از احیای سنت‌های فراموش‌شده ۸۵
۱. ایراد خطبه‌ها در حال قیام ۸۶
۲. اصلاح در امر مساجد و منبرها ۸۶
۳. رد نسبت آل‌زیاد ۸۷
۴. اجرای حدود و عقوبت متظاهرین به فسق ۸۸
ج) جذب و استخدام نخبگان (علما، شعرا و کارگزاران حکومتی) ۸۹
۱. علما ۸۹
یک. مشروعیت‌بخشی به حکومت عباسیان ۹۰
دو. إصدار فتاوای همسو با سیاست‌های حکومت ۹۲
سه. پاسخ‌گویی به نیازهای فقهی و علمی ۹۴
چهار. تصدی منصب قضا ۹۵
پنج. تقابل با امامان شیعه علیهم‌السلام ۹۷
شش. رفع اتهام از حکومت ۱۰۰
هفت. تعلیم و تربیت فرزندان حاکم ۱۰۱
۲. شاعران ۱۰۲
یک. نقش شعر در تهییج احساسات و عواطف جامعه ۱۰۲

دو. انگیزه حاکمان عباسی از جذب شاعران ۱۰۴
سه. ویژگی شعر درباری در دوره حکومت عباسی ۱۱۰
چهار. انگیزه شاعران از تقرب به دربار عباسیان ۱۱۱
۳. کارگزاران حکومتی ۱۱۳
د) تشکیل مجالس علمی و دامن زدن به برخی گرایش‌ها و مجادلات فکری و دینی ۱۱۹
۱. نهضت ترجمه ۱۲۰
۲. محنة القرآن ۱۲۲
انگیزه حاکمان از دامن زدن به مسئله خلق قرآن ۱۲۴
۳. مجالس مناظره ۱۲۸
انگیزه‌های مأمون از برگزاری مجالس مناظره ۱۲۹
هـ) بذل و بخشش‌های فراوان و بی‌اندازه ۱۳۳
۱. سخاوت حاکمان عباسی ۱۳۳
۲. افراد یا گروه‌های هدف، در بذل و بخشش‌های شاهانه ۱۳۶
۳. اهداف حاکمان از بذل و بخشش‌های فراوان ۱۳۷
یک. کسب محبوبیت و مقبولیت در بین مردم ۱۳۷
دو. جذب و استخدام نخبگان دینی، فرهنگی و سیاسی ۱۳۸
سه. تقویت نیروهای نظامی ۱۳۹
چهار. دیگر موارد ۱۳۹
و) تلاش برای اجرای عدالت اجتماعی ۱۳۹
۱. ضرورت عدالت اجتماعی ۱۳۹
۲. سفارش حاکمان عباسی به اجرای عدالت اجتماعی ۱۴۰
۳. اقدامات عملی برای تحقق عدالت اجتماعی ۱۴۱
۴. مفهوم عدالت اجتماعی در نزد حاکمان عباسی ۱۴۳
خلاصه فصل ۱۴۴

فصل چهارم: شیوه‌های تقابلی مدیریت افکار عمومی در عصر اول و اوایل عصر دوم عباسی (۱۴۵ـ ۲۰۶)

مقدمه..... ۱۴۷
الف) فشارهای اقتصادی..... ۱۴۷
۱. مصادره اموال ۱۴۷
ماهیت و پیشینه تاریخی مصادره اموال..... ۱۴۷
مصادره اموال در دوران حکومت عباسیان ۱۴۸
۲. تحریم و محاصره اقتصادی..... ۱۵۵
ب) زندانی کردن مخالفان و آشوبگران ۱۵۶
انگیزه حاکمان عباسی از مجازات زندان ۱۵۹
۱. الزام به همکاری یا همراهی با حکومت ۱۵۹
۲. ابراز نارضایتی از عملکرد عمال خطا کار ۱۶۲
۳. پیشگیری از توطئه برضد حکومت..... ۱۶۳
۴. اِعمال فشار بر رقبای سیاسی ۱۶۴
ج) حصر و تبعید شخصیت‌های سیاسی و دینی مخالف و دارای نفوذ اجتماعی ۱۶۵
افراد یا گروه‌های هدف در مجازات حصر و تبعید..... ۱۶۵
۱. حصر و تبعید رقبای سیاسی و کارگزاران حکومتی..... ۱۶۵
۲. حصر و تبعید ائمه علیهم السلام ۱۶۹
د) قتل و حذف فیزیکی..... ۱۸۶
۱. بررسی موارد و علل قتل و حذف فیزیکی مخالفان و رقیبان سیاسی ۱۸۹
یک. قتل و کشتار امویان ۱۸۹
دو. قتل و کشتار عباسیان ۱۹۰
سه. قتل و کشتار علویان ۱۹۲
چهار. قتل و کشتار کارگزاران حکومتی و هواداران و خون‌خواهان آنها ۱۹۵
پنج. قتل و کشتار خوارج ۱۹۷
۲. بررسی تحلیلی عملکرد عباسیان در قتل و کشتار مخالفان..... ۱۹۸

یک. قدرت‌نمایی ۱۹۹
دو. برچسب‌زنی ۲۰۰
سه. بهره‌برداری چندمنظوره ۲۰۱
چهار. فریب افکار عمومی ۲۰۱
خلاصه فصل ۲۰۴

نتیجه و پیشنهاد ۲۰۷

منابع و مآخذ

(۲۱۱ـ ۲۲۴)

مقدمه

حقیقت آن است که تاریخ پیش از آنکه راوی زندگی گذشتگان باشد، راهنمای زندگی آیندگان است و سرّ پیدا یا پنهان دیگر نگاه‌هایی که نسبت به این معلم دلسوز و این درس کاربردی وجود دارد، غفلت یا تغافل نسبت به این واقعیت مسلم است.

از این نکته که بگذریم، درباره موضوع تحقیق حاضر، یعنی «مدیریت افکار عمومی در عصر عباسیان از ابتدا تا غیبت امام زمان عجل الله تعالی فرجه» باید گفت با اینکه موضوع بحث مربوط به حکومتی است که در نوع خود ویژگی‌های منحصربه‌فردی دارد، هدف نخست و درواقع انگیزه اولیه نگارنده از پرداختن به این موضوع به‌هیچ‌رو موشکافی و تحقیق درباره آن چیزی که در نگاه اول از عنوان برمی‌آید، نیست.

ایده و انگیزه آغازین نگارنده درباره این موضوع زمانی ایجاد شد که در یکی از جلسات درس، استاد به‌عنوان یک انتقاد به جمع دانشجویان ـ که همگی از طلاب حوزه علمیه بودند ـ چنین گفت: «شما طلاب! ائمه علیهم السلام را در خلأ شناخته‌اید!» منظور استاد از این جمله آن بود که غالب مطالعات تاریخی و یا دست‌کم معلومات رایج در حوزه‌های علمیه منحصر به منابع خاص و محدود بوده و به‌همین‌جهت بی‌بهره از پشتوانه‌های لازم برای دستیابی به تحلیل‌ها و نتایج جامع است.

اینکه این نقد تا چه اندازه واقعی و بجاست و آیا دیروز و امروز حوزه‌های علمیه در مقابل این نقد یکسان و برابرند یا خیر، چندان موردنظر نیست. اما به هر ترتیب این سخن استاد، بنده را برآن داشت تا به مطالعه، تحقیق و نگارش در حواشی زندگی اهل‌بیت علیهم السلام تحت عنوانی که گذشت، بپردازم؛ زیرا نگاه تک‌بعدی به تاریخ امامان معصوم علیهم السلام که پر است از احادیث، دستورالعمل‌ها و تصمیمات متعدد و بعضاً متفاوت یا متعارض، از کارآیی لازم برای دستیابی به تجزیه و تحلیل درست نسبت به کلمات و مواضع آن بزرگواران برخوردار نیست. برای نمونه، وقتی ریان بن صلت از امام رضا علیه السلام می‌پرسد: نظر شما درباره قرآن چیست و او با این پاسخ مواجه می‌شود که «کلام الله، لا تتجاوزوه»،[1]

---

۱. صدوق، ***التوحید***، ص ۲۱۸.

یا وقتی امام هادی علیه السلام در نامه‌ای به شیعیان بغداد، پرداختن به بحث مخلوق بودن قرآن را بدعت و فتنه‌ای می‌خواند که پرسش‌گر و پاسخ‌گو، هر دو در آن به یک اندازه شریک و مقصرند و به‌همین‌جهت آنها را از این بحث برحذر می‌دارد،[1] حقیقت بحث و سرّ این نوع پاسخ‌گویی زمانی روشن می‌شود که ما از بحث «محنة القرآن» آگاه باشیم.

شاید برای برخی سؤال باشد که چرا امام معصوم گاهی به یک شاعر در قبال شعری که سروده، مبلغ هنگفتی به‌عنوان صله می‌بخشد؟ این شبهه زمانی مرتفع می‌شود که ما با مطالعه تاریخ پیرامونی امامان علیهم السلام، از تأثیر شعرا در افکار عمومی و میزان تلاش حاکمان ستمگر برای جذب حداکثری آنان باخبر شویم.

هدف و امیدواری بنده در پس این تحقیق آن است که ابتدا نگارنده و درپی آن خوانندگان محترم یک گام به مقصودی که از آن یاد شد (انگیزه اولیه از پرداختن به این موضوع)، نزدیک‌تر شویم.

نکته‌ای که باید به آن توجه داشت، این است که در مطالعه این اثر نباید تنها به مرور عناوین بسنده کرد؛ زیرا این کار نه‌تنها فایده‌ای ندارد، بلکه در بعضی موارد ممکن است خواننده را نیز در نتیجه‌گیری کلی به انحراف بکشاند.

ناگفته پیداست که این اثر به جهات عدیده ممکن است با کاستی‌ها و ضعف‌هایی مواجه باشد؛ ازجمله ورود این قلم به عرصه «افکار عمومی» که هرچند ازیک‌سو حقیقتی هویداست، از سوی دیگر به تصریح تمام کارشناسان این حوزه، به همان میزان نیز دارای ابهام بوده و حوزه‌ای است تخصصی و در جامعه علمی کشور، جوان. البته رفع برخی از این کاستی‌ها شاید از توان فعلی نویسنده خارج بوده و بالطبع برعهده کسانی باشد که با دیدگاه‌های علمی درباره «افکار عمومی» و «مدیریتِ» مرتبط با آن، آشنایی لازم را داشته باشند. با این همه بابت کاستی‌های احتمالی عذر تقصیر خواسته و از استادان بزرگوار درخواست راهنمایی و ارشاد دارم.

در پایان از تمامی کسانی که به شکل‌های گوناگون در انجام این تحقیق، نقش و سهمی داشتند، تشکر می‌کنم؛ به‌ویژه از پدر و مادرم، همسرم و همچنین از مجموعه خدمت‌گزاران و تلاش‌گران عرصه مقدس علم در دانشگاه معارف اسلامی و دفتر نشر معارف.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین
محمد عرب صالحی
۱۲ بهمن ۱۳۹۹

---

۱. همان.